

Барабаш С. М.

Національний медичний університет імені О. О. Богомольця

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОДОРАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ У ФАНТАСТИЧНІЙ ПОВІСТІ «NAMELESS / БЕЗІМЕННИЙ» МАРИНИ ЧАЙКИ

У статті представлено результати дослідження специфіки функціонування одоративної лексики у повісті Марини Чайки «Nameless / безіменний». Охарактеризовано семантику та способи вираження цієї групи слів у творі письменниці, простежено семантичні та прагматичні особливості назв запахів вражень у художньому мовленні авторки. Марина Чайка у повісті «Nameless / безіменний» творить психоемоційну концепцію сприйняття світу через запахи. Філософський сенс аромату у творі відбувається через феномен сприйняття подій, історичних періодів крізь чуттєвий досвід головного персонажа – Семена. У повісті можна визначити кілька розрядів одоративної лексики: 1) запах окремих предметів; 2) запах приміщень; 3) запах ліків; 4) запах їжі; 5) запах недопалків; 6) фізіологічні запахи; 7) запах рук; 8) запах абстрактних понять, яким не притаманна така ознака, але вони асоціюються із рівнем матеріального благополуччя, зокрема, це запах достатку. Запахи у повісті виконують функцію антагоністів: період, у якому реально існує Семен, сповнений приємними ароматами, що вказують на позитивний психоемоційний стан персонажа у родині, а світ позасвідомий, тобто той, у який потрапляє персонаж через травму, відтворює радянську добу, сповнену запахами, які викликають відразу – це аромати вмивальні, вбиральні тощо. Сприйняття запаху є суб'єктивним явищем, ажде одоративні відчуття творять певний асоціативний ряд, пов'язаний із буттям індивіда. Уміння письменниці створити одоративний світ у творі свідчить про майстерність передачі психологічного стану персонажа через тонку сферу відчуттів. Аналіз номінативних моделей і їхнього лексичного наповнення дав можливість створити концептуальну структуру запаху та виявити специфіку застосування поняття у повісті Марини Чайки, описано семантику назв запахів, здійснено семантичну класифікацію, з'ясовано естетику цих лексем у контексті художнього твору.

Ключові слова: одоративна лексика, екстероцептивні відчуття, запахи, розряди одоративної лексики, фантастична повість, «NAMELESS / безіменний», Марина Чайка.

Постановка проблеми. Художньо-образна структура літературного твору складна і багатогранна, письменник творить новий світ за допомогою різноманітних чинників. Час і простір, за народними уявленнями і міфологією, є чітко окресленими і маркованими категоріями, які належать до двох світів. М. Еліаде писав: «оселяючись в якомусь місці, живучи в ньому, людина обов'язково повторює космогонію, імітує акт богів <...>. Беручи на себе відповідальність за створення Світу, який вона обрала для проживання, віруюча людина "космонізує" не лише хаос, а й освячує свій маленький Всесвіт, роблячи його схожим на світ богів» [7, с. 36].

У повісті «Nameless / безіменний» (2023) [14] Марина Чайка вводить читача у два світи: реальний і той, що знаходиться поза межею свідомості, – потрапляючи в минуле у свій день народження підліток Семен отримує можливість змінити події, які

відбулися в родині, ще до його народження. Головний персонаж сприймає довкілля через сенсорну систему, розрізняючи подразники із зовнішнього та внутрішнього середовищ через зір, слух, нюх, смак, дотик, показники температури, болю, тиску та балансу, проєктуючи чуттєвий досвід, який мав у нинішніх реаліях, у той, що існував ще до його появи. Тобто Марина Чайка зберігає досвід, який прожила дійова особа, транспортує персонажа в інші реалії. Особливе місце у творі становить одоративна лексика, філософське розуміння якої розкриває суть авторської ідеї, окреслює ознаки авторського бачення, індивідуальні ознаки стилю письменниці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес до сприйняття світу через запахи виявляють дослідники із різних галузей знань – парфумери, філософи, нейрофізіологи, біологи, хіміки, нейропсихологи, фізіологи, соціологи, культу-

рологи, психологи, мовознавці, літературознавці тощо. Специфіці функціонування одоративної лексики присвячено праці В. Дятчук [6, с. 35–42], І. Іншакової [10, с. 579–585; 9, с. 21–24], Л. Ставицької [12, с. 72–78], М. Вітик [2], О. Червченка [15, с. 44–61] тощо.

Постановка завдання. Метою статті є охарактеризувати семантику та способи вираження одоративної лексики у повісті Марини Чайки «Nameless / безіменний», простежити семантичні та прагматичні особливості назв запахових вражень у художньому мовленні письменниці. Для реалізації задекларованої мети необхідно розв'язати такі завдання: описати семантику назв запахів у творі, здійснити семантичну класифікацію, з'ясувати естетику цих лексем у контексті художнього твору.

Виклад основного матеріалу. Марина Чайка у повісті «Nameless / безіменний» творить психоемоційну концепцію сприйняття світу через запахи. Термін «одорант» походить від лат. «odor», що означає «запах»; одоративний – який має запах або пов'язаний з нюхом. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови подано тлумачення: «Одорант – речовина, що додається до газу або повітря для надання їм характерного запаху» [1, с. 832]; «Одоратор – речовина, що використовується для надання повітрю приємних запахів» [1, с. 832]; «Запах – властивість предметів, речовин діяти на органи нюху» [1, с. 411]. Синонімічним до поняття «сприйняття запахів» є «нюх – здатність людини і тварини сприймати і розрізняти різні запахи» [11, с. 56].

Чальз Скотт Шеррінгтон визначав три класи відчуттів: 1) екстероцептивні (від лат. *exterior* – зовнішній) – подразники надходять із зовнішнього світу, і рецептори знаходяться на поверхні організму; до таких відчуттів належать зорові, слухові, нюхові, дотикові, температурні, больові; 2) пропріоцептивні (від лат. *proprius* – власний і *recipere* – отримувати) – сприйняття власного тіла відносно його положення у просторі, розташування голови, тулуба, кінцівок відносно один одного, а також їхніх змін під час рухів, разом із відчуттям важкості, напруги, сили та швидкості; 3) інтероцептивні (від лат. *interior* і *receptor* – той, який сприймає) – відчуття, що мають рецептори, що знаходяться у внутрішніх органах (серці, шлунку, печінці тощо) і тканинах тіла та відображають їх стан, зокрема, це відчуття спраги, голоду, тривоги, напруги тощо.

Нюхові нейросенсорні клітини становлять рецептор нюхового аналізатора, який розташова-

ний у слизовій оболонці носа. Запах виникає під впливом пахучих речовин, тому він характеризується через речовину, яка викликає ці відчуття.

Філософський сенс запаху у творі Марини Чайки відбувається крізь феномен сприйняття подій, історичних періодів через чуттєвий досвід головного персонажа – Семена. У лексиці повісті можна визначити кілька розрядів одоративної лексики: 1) запах окремих предметів; 2) запах приміщень; 3) запах ліків; 4) запах їжі; 5) запах недопалків; 6) фізіологічні запахи; 7) запах рук; 8) запах абстрактних понять, яким не притаманна така ознака, але вони асоціюються із рівнем матеріального благополуччя, зокрема, це запах достатку.

Запахи у повісті виконують функцію антагоністів: період, у якому реально існує Семен, сповнений приємними ароматами, що вказує на позитивний психоемоційний стан персонажа у родині, а світ позасвідомий, тобто той, у який потрапляє персонаж через травму, відтворює радянську добу, сповнену запахами, які викликають відразу – це аромати вмивальні, вбиральні, недопалків тощо. Сприйняття запаху є суб'єктивним явищем, ажде одоративні відчуття творять певний асоціативний ряд, пов'язаний із буттям індивіда. Уміння письменниці створити одоративний світ у творі свідчить про майстерність передачі психологічного стану персонажа через тонку сферу відчуттів.

Марина Чайка описує гастрономічні запахи задля творення атмосфери дому. У реаліях Семена вони асоціюються із позитивними відчуттями: «Семен прокинувся раніше, ніж зазвичай. У повітрі витали *чарівні пахоці яблучного пирога (підкреслення наше – С. Б.)*, який він обожнював та який пекла бабуся» [14, с. 5]. Ця група лексики вказує на динаміку, що відбувається в родині, а навіть неприємні аромати сприймаються із гумором, якщо існує доброзичливий мікроклімат: «_ Здається, пиріг горить, – Альбіна принюхалася до запахів, що долинали з кухні. Варвара Микитівна схопилася за голову й подалася до кухні, слідом з нею побігла Альбіна, швидко вмикаючи камеру телефона, бо навіть таку подію, як *підгорілий пиріг (підкреслення наше – С. Б.)*, треба зафіксувати й чекати на вподобайки від своїх фоловерів» [14, с. 8].

Взаємозв'язок між запахами і спогадами зумовлений тісним контактом нюхової системи з лімбічною – сукупністю структур головного мозку, що відповідають за емоції, пам'ять, мотивацію, регуляцію вегетативних функцій. Лімбічна система оточує стовбур мозку, утворюючи його

внутрішню межу, та складається з таких частин як гіпокамп (формування пам'яті), мигдалина (емоції, страх) та гіпоталамус (регуляція фізіологічних функцій). На відміну від інших органів чуття, запахи минають короткий шлях до гіпокампа (формування пам'яті) та мигдалин (емоційна пам'ять), що дозволяє їм миттєво викликати яскраві емоції і спогади.

Опис емоційного зв'язку образів із підсвідомості з нюховими відчуттями описує представник модернізму, автор роману «У напрямку до Свану» (1913) Марсель Пруст, яке згодом отримало назву «ефект» чи «феномен Пруста». У 1840 р. доктор Берер у «Медичному словнику» писав, що нюх зачіпає спогади про минуле та уяву. Людський спогад здатний отримувати події минулих років не завжди виключно за нашими бажаннями. Найважче згадати дитячі роки, особливо до 10-річного віку. Запах випічки, хвої, парфумів сприяє більш яскравому і точному образу у пам'яті [5].

Ефект Пруста відтворено Мариною Чайкою у творі: «Семен згадав яблучний пиріг, як смачно він пахне (підкреслення наше – С. Б.), цифру "десять" зверху пирога... У пам'яті спалахами почали зринати картинки й обличчя, такі рідні та близькі... "Ніяка халва не зрівняється з бабусиним пирогом!..." – промайнула думка в Семеновій голові» [14, с. 37].

Об'єктивність опису радянської доби 50–60-х рр. ХХ ст. письменниця наповнює типовими побутовими запахами, пов'язаними із кухнею, умовами проживання, зокрема, у гуртожитках, та гігієні: «Усередині (ОБЩЕЖИТИЯ № 5 – уточнення С. Б.) неприємно тхнуло скислою капустаю, смаженим салом і ще чимось» (підкреслення наше – С. Б.) [14, с. 34]. Смак може бути кислий, солодкий, солоний, гіркий і умам' – насичений, м'ясний або бальйонний. Запахи характеризуються називанням речовин, яким вони притаманні, іноді узагальнюємо запахи споріднених предметів або речовин, наприклад, кухонні, підвальні («З підвалу тхнуло пліснявою (підкреслення наше – С. Б.)» [14, с. 33]) тощо.

Відчуттям безпеки, турботи і затишку є запах свіжої білизни: «_ Ляж поспи, і тобі полегшає, – Вітя заходився стелити ліжко для гостя. Простирadlo було білосніжним і пахло морозом (підкреслення наше – С. Б.). Віктор дбайливо притулював долоню на лоб Семена, перевіряючи, чи не гарячий, потім помацав потилицю» [14, с. 42].

Активне вживання одоративної лексики є ознакою прояву реалізму, характеризує історичну епоху, фіксує світоглядні орієнтири гро-

мадян, суспільні норми, створюючи власну модель існування.

Доба ссрр у повісті «Nameless / безіменний» наповнена запахами вбиральні та вмивальні: «Від погляду на вбиральню та від смороду (підкреслення наше – С. Б.) в Семена аж щось зашкреблося в шлунку. Вітя на всі ці принади не звертав уваги. Зробив своє діло, натягнув штани, не видаючи ані пари з вуст, тільки, коли поверталися сказав: _ Сьогодні тепліше, ніж учора, хоч і снігу забагато, – та почухав сідниці. У вмивальні смерділо котячею сечею (підкреслення наше – С. Б.) і було не тепліше, ніж на вулиці, у віконній рамі скло тріснуло й не було великого шматка» [14, с. 50].

Спектр неприємних запахів «ОБЩЕЖИТИЯ № 5» доповнювали недопалки: «По всій кухні твої недокурки, задиміла вже всіх (підкреслення наше – С. Б.), та й сама як недокурочок» [14, с. 52] – як свідчення знецінення людського життя.

Феномен «комуналки» був дуже важливим для радянського періоду 1920–40-х років, коли Володимир Ленін, а пізніше Йосип Сталін намагалися створити «нову радянську людину», яка мала бути позбавлена «буржуазних упереджень», серед яких були вимоги до комфорту й індивідуалізм (у цьому контексті – відокремлення, приватність). Спільне проживання з чужими людьми під одним дахом і користування спільними кухнею, вбиральнею та іншими кімнатами мало виховувати в радянських людях відчуття спільності та «відлучити» їх від поняття приватної власності [13].

Крім «базових моральних цінностей» радянський культурний контент мав і пропагандистський характер [13], адже на основі колоніальних практик формувалася новий тип людини – радянської – homo советікус – представник безкласового суспільства, який формується на засадах колективізму і негативно налаштований до індивідуалізму, приватної власності, заможного життя.

Запах шинки у творі є мірилом достатку, він вибудовує суспільну ієрархію: тих, хто може нюхати і куштувати сам продукт; кому дають лише понюхати; тих, хто не може навіть понюхати: «Вовка жував повільно, уявляючи перед собою Вітю, котрий жалісливо дивився й голосно ковтав слину. А Вовка поблажливим жестом давав понюхати шинку й потім відправляв великий кусень бутерброда собі у рота. Вовка навіть посміхнувся, уявляючи голодний погляд Віті. Потім відрізав ще один шматок шинки і, намагаючись не розлучатися з образом Віктора, жадібно запахав у рота» [14, с. 99]. Запах шинки у творі є засобом демонстрації влади і водночас прини-

ження іншої людини, маніпуляції. Вовка – уже представник сучасного Віті суспільства, нової країни, «його батько – якийсь великий цебе, а Вовка завжди доносить на всіх, й по пиці йому не надаєш» – тип особистості, виплеканий ще радянською добою – періодом безкарності представників влади та доносів.

За допомогою вказівки лише на один запах письменниця єдиним реченням описує стан підвалу як натяк на занепад, як те, що передує входженню в «ОБЩЕЖИТИЕ № 5» – місце, де мешкають «щасливі» радянські люди: «З підвалу тхнуло пліснявою (підкреслення наше – С. Б.)» [14, с. 33].

Одоративна лексика у повісті створює асоціативні ряди, що пов'язані з певною особистістю, хоча береться до уваги характеристика однієї й тієї ж частини тіла людини – рук: «Долоні у неї (бабусі Варвари Микитівни – уточнення С. Б.) теплі та м'які й пахли дуже смачно (підкреслення – С. Б.). Матусині руки завжди пахнули інакше – кремами і парфумами, тобто святом (підкреслення наше – С. Б.). А бабусині руки пахнули життям: пирогами, млинцями, котлетами (підкреслення наше – С. Б.)» [14, с. 7].

Особливу групу одоративної лексики Марини Чайки становлять запахи абстрактних понять: руки бабусі пахнуть життям [14, с. 7].

Запахи є своєрідними порталами, через які персонажі подорожують у часі: «Сіно приємно пахло (підкреслення наше – С. Б.)». У студентські роки Варвара Микитівна, а тоді просто Варя, подорожуючи Карпатами, потрапила у міжчасся. Запах сіна став проміжною ланкою між світами прадавними і сучасними дівчині. Суха скошена трава, за народним уявленням, мала міфологізований характер та пов'язувалася із життям та смертю. Сіно на покуті під час Різдвяних обрядодійств символізувало пробудження світу до нового буття. В. Войтович зазначає: «Міфологічно будь-яке народження є пробудженням від сну. А тому в колиську традиційно кладуть сіно» [3, с. 476]. Сон – фізіологічний стан спокою людини і тварини, що настає періодично і супроводжується повною або частковою втратою свідомості й ослабленням ряду фізіологічних процесів [8, с. 562].

Мандри душі Варвари Микитівни в іншому світі можна розглядати як сон, а коли душа повернулася до тіла, сон припинився.

Окрему групу одоративної лексики у тексті становлять лікарняні запахи, тобто мазь Вишневського і самого медичного закладу. На рівні підсвідомості вони уже пов'язані із

болем, незадовільним станом організму, саме тому є такими, що мають неприємне емоційне забарвлення. «_ У мене є чудодійна мазь. Вона все розсмоктує. Давай намастимо тобі потилицю. Ліда завжди мастить мені забиті місця, – Віктор дістав із комода мазь Вишневського (підкреслення наше – С. Б.), відкрутив кришечку, прийняв її й гидливо скривився. – Це найгидкіший запах у світі (підкреслення наше – С. Б.) – мабуть, біль від цього смороду (підкреслення наше – С. Б.) тікає. Вітя простягнув Семену понюхати. Семена ледь не знудило» [14, с. 42]. Прикметник «найгидкіший» вказує на найвищий ступінь вияву ознаки.

Медичний заклад описується одним прикметником, який вміщує усю специфіку установи: «Семен розплющив очі. Він водив поглядом по зелених стінах лікарняної палати, відчував особливий лікарняний запах (підкреслення наше – С. Б.), побачив перед собою заплакане мамине обличчя. Її губи рухалися, вона щось говорила. Шуміло в голові, шуміло у вухах. Стало знову холодно. Таке враження, ніби він опинився у крижаній воді» [14, с. 111–112].

У повісті Марини Чайки можна виділити лексеми для передачі приємних і неприємних запахів

Із позитивним психоемоційним станом пов'язані приємні аромати, зокрема, запах яблучного пирога [14, с. 5], який не тільки фіксує аромат, але й здатен повернути у минуле [14, с. 37]; рук матері, які пахли косметикою [14, с. 7] і бабусині, «які пахнули життям: пирогами, млинцями, котлетами» [14, с. 7]; білосніжне простирadlo із запахом морозу як певний пограничний стан, мірило задовільного або незадовільного фізичного стану організму [14, с. 42], приємний запах сіна [14, с. 68].

Джерелом неприємних запахів є смажене сало, кисла капуста, пліснявий підвал [14, с. 33], смердючий запах мазі Вишневського [14, с. 42], смердючі вбиральня та вмивальна із запахом котячої сечі [14, с. 50], задимлені недокурки на кухні [14, с. 52].

Запах смачненької шинки [14, с. 99] транслюється через злобу і жадібність Вовки, який принесеною батьком смакоту «ні з ким із друзів не ділився» [14, с. 99], хоча епітет «смачненької» свідчить про позитивне емоційне забарвлення поняття.

«Особливий лікарняний запах» не має оцінки автора, але він є межовим станом переходу пацієнта із непритомності у реалії [14, с. 111–112].

І. Гайдаєнко зазначала: «Запахові відчуття допомагають глибше, яскравіше розпізнати складну психологію події, людських почуттів, характерів, зрозуміти соціальні події, відчуття їх значення та вагу» [4, с. 210].

Висновки. Отже, одоративна лексика Марини Чайки у повісті «Nameless / безіменний» має особливе значення, відображає особливості художнього стилю письменниці, специфіку розуміння реалій кризь призму часу і досвіду персонажами твору.

Список літератури:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
2. Вітик М. Концепт запаху у творах сучасних українських письменниць: корпусний підхід. *Молодий вчений*. 2024. № 4(128). URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/6159> (дата звернення: 01.11.2025).
3. Войтович В. М. Українська міфологія. Вид. 5-те. К. : Либідь, 2017. 664 с.
4. Гайдаєнко І. Стилістичні функції назв смутку й запаху в поезіях Яра Славутича. *Поетика Яра Славутича / Упорядник І. Лапушинський*. Х. – Херсон, 2003. С. 197–211.
5. Дубчак Ю. Ефект Пруста: як і чому запахи пробуджують спогади? 02.12.2024. URL: <https://lifestyle-ua.com/wp-content/uploads/2022/11/fenomen-prusta7.jpg> (дата звернення: 05.11.2025).
6. Дятчук В. В. Як передається в мові відчуття запаху. *Культура слова*. К., 1978. Вип. 15. С. 35–42.
7. Еліаде М. Священне й мирське; Міфи, сновидіння і містерії: Мефістофель і андроген; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / пер. з нім., фр., англ. Г. Кьорян. В. Сахно. Київ : Основи, 2001. 591 с.
8. Жайворонок В. В. Закони української етнокультури : Словник-довідник. К. : Довіра, 2006. 703 с.
9. Іншакова І. Є. Лексика сприйняття запаху в поезії І. Франка. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2012. Вип. 9. С. 21–24.
10. Іншакова І. Є. Специфіка функціонування одоративної лексики у творах М. Коцюбинського. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного університету*. 2011. Вип. 6. С. 579–585.
11. Литвиненко Н. П., Місник Н. В. Медицина в термінах і визначеннях. К. : Книга-плюс, 2011. 336 с.
12. Ставицька Л. Стаття кризь призму запаху. *Вісник Львівського ун-ту : Серія філологічна*. 2006. Вип. 38. Ч. II. С. 72–78.
13. Страх і ненависть у сср: як насправді жилося в «золоту епоху радянської стабільності». 06 вересня 2022. URL: <https://www.ukrainer.net/srsr-naspravdi/> (дата звернення: 07.11.2025).
14. Чайка Марина Nameless / безіменний : повість. Київ : Видавництво Ліра-К, 2023. 120 с.
15. Черевченко О. Одоративні маркери поетичного мовлення початку ХХ століття. *Українське мовознавство*. № 1(49). 2019. С. 44–61.

Barabash S. M. SPECIFICITY OF THE FUNCTIONING OF ODORATIVE LEXICAN IN THE FANTASTIC STORY "NAMELESS" BY MARINA CHAIKA

The article presents the results of a study of the specifics of the functioning of odorative vocabulary in Marina Chaika's story "Nameless". The semantics and ways of expressing this group of words in the writer's work are characterized, and the semantic and pragmatic features of the names of odor impressions in the author's artistic speech are traced. In the story "Nameless", Marina Chaika creates a psychoemotional concept of perceiving the world through smells. The philosophical meaning of smell in the work occurs through the phenomenon of perceiving events and historical periods through the sensory experience of the main character – Semen. In the story, several categories of odorative vocabulary can be identified: 1) the smell of individual objects; 2) the smell of premises; 3) the smell of medicines; 4) the smell of food; 5) the smell of cigarette butts; 6) physiological smells; 7) the smell of hands; 8) the smell of abstract concepts that do not have such a characteristic, but are associated with the level of material well-being, in particular, the smell of abundance. Smells in the story perform the function of antagonists: the period in which Semen actually exists is full of pleasant aromas that indicate the positive psycho-emotional state of the character in the family, and the subconscious world, that is, the one into which the character falls due to trauma, recreates the Soviet era, full of odors that cause disgust – these are aromas of washing, toilets, etc. The perception of odor is a subjective phenomenon, since odorous sensations create a certain associative series associated with the existence of the individual. The writer's ability to create an odorous world in the work testifies to the skill of conveying the character's psychological state through a subtle sphere of sensations. The analysis

of nominative models and their lexical content made it possible to create a conceptual structure of smell and identify the specifics of the use of the concept in the story of Marina Chaika, describe the semantics of the names of smells, carry out a semantic classification, and clarify the aesthetics of these lexemes in the context of a work of art.

Key words: *odorative vocabulary, exteroceptive sensations, smells, categories of odorative vocabulary, fantasy story, "NAMELESS", Marina Chaika.*

Дата надходження статті: 21.11.2025

Дата прийняття статті: 10.12.2025

Опубліковано: 30.12.2025